

**«ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՄԻՏԵԻ  
ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ (1889-1908)**

*Բանալի բառեր՝ «Միություն և առաջադիմություն»* կոմիտե, հեղափոխություն, ազգայնականություն, իսլամ, ռասա, թուրքիզմ:

«Միություն և առաջադիմություն»<sup>2</sup> կոմիտեի գործունեությունը և հեղափոխական շարժումը ուսումնասիրության նյութ են դարձել խորհրդային, թուրք, արևմտյան և հայ հետազոտողների կողմից. կազմակերպությանը տրված բնութագրումները մեկ ծայրահեղությունից անցնում են մյուսին: Խորհրդային և խորհրդահայ պատմագրության մեջ կոմիտեն ներկայացվում է որպես թուրքական ազգայնականության, ազգային որևէ ինքնություն չունեցող, միևնույն ժամանակ «շովինիստական» կազմակերպություն, հակաիմպերիալիստական, բուրժուազիայի և հողատերերի շահերը ներկայացնող մի ուժ, որին գործողության է մղել 1905 թ. ռուսական հեղափոխությունը: Արևմտյան գրականության մեջ կոմիտեն համարվում է լիբերալ, Օսմանյան կայսրության իրականության մեջ՝ եվրոպական ազատական գաղափարներից առաջինն ազդված (երբեմն՝ գերազդված) հեղափոխական կոմիտե:

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել կոմիտեի գաղափարախոսության ձևավորումը և զարգացումները 1889-1908 թթ.: Խնդիրը դյուրին դարձնելու նպատակով կոմիտեի գործունեությունը բաժանվում է 1902 թվականի Օսմանյան լիբերալների առաջին կոնգրեսով, որն ընդունվում է որպես բաժանարար գիծ կոմիտեի հին կառուցվածքի և նորի միջև: Քննության են առնված «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գաղափարական առանձին տարրեր՝ ազգայնականության հատուկ շեշտադրմամբ:

**Գաղափարական հիմքը**

Արդի ժամանակները նշանավորվեցին գաղափարական, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկություններով, որոնք այս կամ այն կերպ բնորոշ էին տարբեր երկրների<sup>3</sup>: Համընկնելով 19-րդ դարի հետ՝ մոդեռնիզմը քաղաքական առումով առաջ բերեց կառավարման աշխարհիկ ձևը, որը զարգանալով ամբողջապես դրսևորվեց ազգ-պետություններում (nation-state): Առաջացավ քաղաքականության նոր տեսակ՝ ազգայնականություն: Դրա նպատակը ազգի լեգիտիմ իշխանությունը տեսականորեն հիմնավորելը և դրա համար պայքար մղելն էր որոշակի տարածքի սահմաններում<sup>4</sup>:

1 Հոդվածը ստացվել է 15.08.2019 և ընդունվել տպագրության՝ 27.11.2019.

2 Դիտարկվող ժամանակահատվածում՝ 1889-1908 թթ., կոմիտեի անվանումը «Առաջադիմություն և միություն» էր, սակայն մենք օգտագործում ենք հանրահայտ տարբերակը՝ ավելորդ շփոթությունից խուսափելու համար:

3 Berman Marshall, *All that is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity* (London and Brooklyn: Verso, 2010), 10-12.

4 Elie Kedourie, *Nationalism* (London: Hutchinson University Library, 1961), 9.

Ազգը սահմանելիս սկզբնական շրջանում ազգայնականները հենվում էին լեզվի՝ որպես խմբի ինքնության արտաքին արտահայտչամիջոցի վրա: Հայտարարվում էր, որ նույն լեզվով խոսող մարդկանց խումբն ազգ է (կամ պատկանում է նույն ռասային), հետևաբար նրանց բաժանող քաղաքական սահմանները անբնական են, անօրինական: Տեսության ենթադրադրումն այն էր, որ պետության աշխարհագրական սահմանները պետք է համընկնեն լեզվական սահմանների հետ<sup>5</sup>: Գերմանացի տեսաբանները<sup>6</sup>, քաղաքական նպատակներ հետապնդելով, առաջ քաշեցին այն թեզը, որ ճշմարիտ և հարատև է մեկ ազգի վրա հենված պետությունը<sup>7</sup>: Ազգայնականությունն սկսեց ձգտել ոչ միայն ազգային պետության հաստատմանը, այլև միատարրության՝ դրա սահմանների ներքում<sup>8</sup>:

19-րդ դարում եվրոպական փիլիսոփայական և քաղաքական մտքի վրա ազդեցություն գործեց նաև գիտության զարգացումը: Մասնավորապես, նատուրալիստական աշխարհայացք ունեցող հետազոտողները, հիմք ընդունելով Չարլզ Դարվինի (1809-1882) էվոլյուցիոն տեսությունը, սկսեցին մարդուն դիտարկել որպես բնության մաս՝ պնդելով բնագիտության և հասարակական-հումանիտար գիտությունների ուսումնասիրության մեթոդների նույնությունը: Այդ մեթոդաբանությամբ կատարված հետազոտությունների համաձայն՝ մարդիկ, ըստ իրենց ֆիզիկական առանձնահատկությունների, տեսակավորվեցին և դասակարգվեցին<sup>9</sup>: Աշխարհագրական հայտնագործությունների արդյունքում՝ 15-16-րդ դարերից սկսած՝ եվրոպացի հետազոտողները և ճանապարհորդները հանդիպեցին արտաքնապես իրենցից տարբերվող մարդկանց: Արդյունքում ռասիզմը, որը որպես սոցիալ-հոգեբանական երևույթ գոյություն ուներ անհիշելի ժամանակներից, 19-րդ դարում սկսեց հավակնել գիտության առանձին ճյուղի կարգավիճակի:

Ռասայական տեսությունը զարգացրեց ֆրանսիացի փիլիսոփա, դիվանագետ Արթուր դե Գոբինոն (1816-1882), ով ռասան դիտարկեց սոցիալ-պատմական գործընթացի իրական սուբյեկտ: Գոբինոն պնդում էր, որ տարատեսակ հանգամանքների ազդեցության արդյունքում մարդկանց մոտ ձևավորվել են արտաքին ֆիզիկական (մաշկի գույն, դիմագծեր), մտավոր և հոգեկան հատկանիշներ, որոնք այլևս հաստատուն են<sup>10</sup>: Այդ հատկանիշները հաշվի առնելով Գոբինոն մարդկանց բաժանում է ռասաների և դասակարգում դրանք՝ սպիտակի, դեղինի և սևի: Սպիտակը դնելով

5 Նույն տեղում, 68, 71:

6 Յոհան Գոթֆրի ֆիլսոն (1762-1814), Յոհան Գոթֆրիդ Հերդեր (1744-1803), Ֆրիդրիխ Շլայերմախեր (1768-1834):

7 Kedourie, *Nationalism*, 58.

8 Eric D. Weitz, *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2003), 24.

9 Alexander L. Hinton, "The Dark Side of Modernity: Toward an Anthropology of Genocide," in *Annihilating Difference: the Anthropology of Genocide*, ed. Alexander L. Hinton (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2002), 13.

10 Жозеф Артюр де Гобино, *Опыт о неравенстве человеческих рас* (Москва: Одиссей; ОЛМА-ПРЕСС, 2001), 133.

վերին աստիճանում՝ դրան էր վերագրում ամենաբարձր հատկանիշները. ընդ որում, սպիտակը նույնպես ուներ ներքին աստիճանակարգ<sup>11</sup>: 19-րդ դարում Գոբինոյի արտահայտած ռասայական պատկերացումները գրեթե նույնությամբ դարավերջին կրկնեց ֆրանսիացի հրապարակախոս, բժիշկ Գյուստավ լե Բոնը (1841-1931): Աշխարհագրագետների գրառումների վրա հենվելով՝ լե Բոնը հայտարարում է, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ մարդաբանական կերպից բացի ունի հաստատուն հոգեկերտվածք, որով պայմանավորվում են նրա գաղափարները, ինստիտուտները, մշակույթը և կրոնը<sup>12</sup>: Լե Բոնը հավատում էր ռասաների մտավոր և ֆիզիկական անհավասարությանը: Որպես օրինակ բերելով ճապոնացիներին՝ նա պնդում էր, որ կրթությամբ հնարավոր է գիտելիք փոխանցել ստորին ռասայի ներկայացուցչին, բայց ոչ երբեք օժտել նրան քննադատական մտածողությամբ<sup>13</sup>:

Ազգայնականության շահարկումները ունեցան նաև բացասական հետևանքներ Եվրոպայում՝ արդարացնելով նվաճողական պատերազմները և բացառելով հաշտությունները<sup>14</sup>: Որոշ պանսլավիստներ առաջ քաշեցին Ռուսաստանի հովանու ներքո սլավոնական միության ստեղծման անհրաժեշտությունը, իսկ գերմանացի ազգայնականները, հոլանդերենը գերմաներենի բարբառ հռչակելով, փորձում էին հիմնավորել Հոլանդիայի հանդեպ նվաճողական ձգտումները<sup>15</sup>: Այնուամենայնիվ, միայն ազգի կոնցեպտը չէր կարող այնպիսի աղետալի հետևանքներ ունենալ, ինչպես որ եղավ, երբ 20-րդ դարի սկզբին այն միավորվեց ռասայի կոնցեպտի հետ: Այս միավորման հիմքը դրել են հենց ռասայի տեսաբանները: Այդքան էլ պարզ չէ, օրինակ, թե Գոբինոն իր գրքում խոսում է եվրոպացիների, «սպիտակ» ռասայի, թե՞ ուղղակի ֆրանսիացիների մասին: Պատճառն այն է, որ 19-րդ դարում ազգայնականները «լոռում» էին ազգի երկու սահմանումների միջև. քաղաքացիության վրա հենված հանրույթ և լեզվի ու ծագման ընդհանրությամբ միավորված էթնիկ հանրույթ: Հակվելով վերջին սահմանմանը՝ նրանք «ռասայականացրին» ազգը՝ որդեգրելով ռասայական գաղափարախոսությանը հատուկ «մաքրության», ժառանգականության, հիերարխիայի դրույթները<sup>16</sup>:

Ազգայնականությունը, ռասայականությունը և 19-րդ դարի եվրոպական փիլիսոփայական ու քաղաքական մտքի առանձին գաղափարներ Օսմանյան կայսրության մտավորական շրջանակներ սկսեցին ներթափանցել 1830-ականներից, իսկ հիմնավոր կերպով՝ 1856 թ. Դրիմի պատերազմից հետո՝ եվրոպական քաղաքական (պատերազմներ, պայմանագրեր, բարենորոգումների ծրագրեր, ռազմական առաքելություններ), տնտեսական (կոնցեսիաներ, ֆինանսաբանակային համակարգ) և միսիոներական գոր-

11 Նույն տեղում, 138:

12 Гюстав Лебон, *Психология народов и масс* (Москва: АСТ, 2018), 9.

13 Նույն տեղում, 42:

14 Eric Markusen, David Kopf, *The Holocaust and Strategic Bombing: Genocide and Total War in the Twentieth Century* (Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1995), 73.

15 Kedourie, *Nationalism*, 123.

16 Weitz, *A Century of Genocide*, 21.

ծունեության հետևանքով: Ներթափանցելով հանդերձ՝ դրանք սինթեզվում էին տեղական իսլամական և օսմանյան գաղափարների հետ՝ տալով նոր որակ: Առաջին խմբավորումը, որը կրում էր Արևմուտքի գաղափարական ազդեցությունը, 1860-ականներին գործող ընդդիմադիր «նոր օսմաններն» էին: Սակայն առաջին քաղաքական ուժը, որն արևմտյան գաղափարները դրեց իր քաղաքականության հիմքում՝ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն էր: Իշխանության գալով՝ այն հսկայական դերակատարում ունեցավ թուրքական քաղաքական մտքի ձևավորման վրա, որը մինչ օրս արդիական է հանրապետական Թուրքիայում:

### Կոմիտեի սկզբնավորումը՝ 1889-1902 թթ.

1876 թ. սահմանադրության ընդունումից մեկ տարի անց սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդը նախ պաշտոնական արեց «սահմանադրության հայր» Միդհատ փաշային<sup>17</sup>, ապա, օգտվելով ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում ստեղծված իրավիճակից, կասեցրեց սահմանադրությունը և ցրեց խորհրդարանը: Համիդյան բռնատիրությունը հաստատվեց՝ սակայն ոչ միանգամից: Սուլթանի կառավարման առաջին տարիներին թանգիմաթյան<sup>18</sup> կրթական բարենորոգումները շարունակվեցին, կրթական հաստատությունների թվաքանակն ավելացավ ևս ութսունով, որոնք սակայն կարճ կյանք ունեցան<sup>19</sup>: Բանակի մոդեռնիզացման և երկրի անվտանգության տեսանկյունից սուլթանի հատուկ ուշադրությունն էին վայելում ռազմական, ռազմաբժշկական կրթական հաստատությունները, որոնք էլ հետագայում դարձան հակասուլթանական տրամադրությունների կենտրոններ<sup>20</sup>:

1889 թ. հեղափոխական կենտրոն դարձավ Կ.Պոլսի Արքայական զինվորական բժշկական դպրոցը (Mektebi Tibbiyeyi Askeriye): Հաստատության չորս ուսանող՝ ալբանացի Իբրահիմ Թեմնո, չերքեզ Մեհմեդ Ռեշիդը, քրդեր Իսհակ Սյուկուրին և Աբդուլլահ Ջևդեթը, հաշվի առնելով ֆրանսիական հեղափոխության փորձը, հեղափոխության հարյուրամյա տարելիցին իտալական կարբոնարիների<sup>21</sup> մոդելով հիմնեցին

17 Ահմեդ Միդհատ փաշան (1822-1883) թուրք պետական գործիչ էր: Գաղափարապես հարել է ընդդիմադիր նոր օսմաններին: 1876-1878 թթ. զբաղեցրել է կայսրության մեծ վեզիրի պաշտոնը, գլխավորել է սահմանադրական շարժումը, համահեղինակել է 1876 թ. օսմանյան առաջին սահմանադրությունը: Սուլթան Աբդուլ Համիդի պատվերով խեղդամահ է արվել:

18 Խոսքը գնում է 1839 թ. (հաթթ-ըշերիֆ), 1856 թ. (հաթթ-ը հյումայուն) սուլթանական հրովարտականքի մասին, որոնցով կայսրության բոլոր բնակիչներին, անկախ կրոնական պատկանելությունից, տրվում էր կյանքի և ունեցվածքի ապահովություն: «Հավասար վերաբերմունքի» սկզբունքը արտացոլվել է նաև 1840-ականների որոշ օրենսդրական ակտերի մեջ, որոնք ամբողջությամբ հայտնի են «թանգիմաթյան բարենորոգումներ» անվամբ: Տե՛ս Ռուբեն Սաֆրաստյան, *Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.)*, (Երևան, «Լուսակն», 2009), 48, 50, 61:

19 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, third ed. (New York, Oxford: Oxford University Press, 2002), 181.

20 Ahmed Emin, *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press* (New York: Longmans, Green & Co., Agents, 1914), 72.

21 Իտալիայում 1800-1831 թթ. ակտիվ գաղտնի հեղափոխական կազմակերպությունների ցանց, որի նպատակը Իտալիայի միավորումն էր: Կազմակերպության առանձնահատկությունը օթյակների

«Օսմանյան միության ընկերությունը» (İttihad-i Osmanî Cemiyeti), որի միակ նպատակը սուլթանի բռնատիրությունը տապալելն էր<sup>22</sup>:

1895 թ. սեպտեմբերին, օգտվելով մայրաքաղաքի խառն իրադրությունից, երբ հայերը համիդյան կոտորածների դեմ բողոքի ցույց էին կազմակերպել, երիտթուրքերը<sup>23</sup> հանրայնացրին իրենց կուսակցության ուղերձը: Գրքույկում Իբրահիմ Թեմոն և Իսհակ Սյուկուրին նախ հայտնեցին իրենց դժգոհությունը Բարձր Դռանը դեմ գնալու «հայրենակից հայերի հանդգնության» վերաբերյալ, այնուհետև հայտնեցին, որ թուրքերը դժգոհ են վարչակարգից, ինչպես մյուս օսմանցիները: Սրան հաջորդում է բռնատիրության դեմ միասին պայքարելու կոչը: Մանիֆեստն ստորագրված էր արդեն օսմանյան «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անունից<sup>24</sup>: Սա տեղիք տվեց ձերբակալությունների, որը ստիպեց երիտթուրքերից շատերին ապաստան փնտրել արտերկրում: Նրանց մի մասը գալով Փարիզ՝ պարզեց, որ այստեղ արդեն գործում է երիտթուրքական մի բաժանմունք՝ Բուրսայի նահանգի հանրային կրթության նախկին տնօրեն Ահմեդ Ռիզայի ղեկավարությամբ: Բաժանմունքի հրատարակած երկլեզու պարբերական «Մեշվերեթը»՝ ֆրանսերենով և օսմաներենով, դարձավ կոմիտեի պաշտոնաթերթը:

Դեկտեմբերին թերթը հրապարակեց կոմիտեի ծրագիրը: Հակասություն կար ոչ միայն ֆրանսերեն և օսմաներեն տարբերակների, այլև օսմաներենի՝ հեղափոխություն քարոզող առաջին և խաղաղ առաջընթաց, կարգ ու կանոն, համընդհանուր կրթություն քարոզող վերջին պարբերությունների միջև: Կարգ ու կանոնով առաջընթաց գրանցելու գաղափարը արձագանքն էր Ռիզայի պոզիտիվիստական աշխարհայացքի<sup>25</sup>: Ընդ-

---

բաժանվելն էր: Երիտթուրքերը մանրամասն ուսումնասիրել և ընդօրինակել են կարբոնարիների և մասոնական օթյակների կառուցվածքային առանձնահատկություններ: Տե՛ս Арсен Авакян, *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений* (Ереван: ММГА, 2013), 12-13.

22 Անդամներից էին նաև Շերեֆեդդին Մազմունին, Գիրիթի Շեֆիկը, Ջևդեթ Օսմանը, Քերիմ Սեբաթին, Մեթեի Սաբրին և Սալոնիկցի Նազըմը, Ասաֆ Դեմվիշը, Հեքցեզովինցի Ալի Ռուշդի, Մուհաամեդ Գիրիդը, Կոսովացի Իբրահիմը, Նեջիբ Դրազան, փոստի աշխատակից Թալաաթ բեյը: Տե՛ս Ernest Edmondson Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to Revolution* (New York: Russell & Russell, 1970), 15:

23 Նոր եվրոպական՝ ազատական, սահմանադրական գաղափարներ կրող թուրքերին եվրոպական մտավոր շրջանակները և մամուլը անվանում էին «երիտասարդ թուրքեր», որպես օրինակ ունենալով ավելի վաղ սկսված իտալական «երիտասարդ Իտալիա» ազգայնական շարժումը: Հետագայում երիտթուրքերը մի քանի կազմակերպություններ հիմնեցին, որոշներն առհասարակ անկախ էին գործում, սակայն պատմագրության մեջ «երիտթուրք» անվանումը վերագրվում է «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամներին: Հոդվածը պահպանում է այդ ընդունված սկզբունքը:

24 Юрий А. Петросян, *Младотурецкое движение (вторая половина XIX - начало XX в.)* (Москва: Наука, 1971), 170-171.

25 Анатолий Д. Желтяков, *Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908 гг.)*, (Москва: Наука, 1972), 252. Պոզիտիվիզմը փիլիսոփայական ուղղություն է, համաձայն որի միայն փորձով ապացուցված գիտելիքն է ճշմարիտ՝ պոզիտիվ: Ըստ պոզիտիվիզմի հիմնադիր Օգյուստ Կոնտի՝ հասարակությունը ենթարկվում է բնագիտության օրենքներին, իսկ հասարակական բոլոր խնդիրների լուծումը գիտության զարգացումն է: Հասարակությունը Կոնտի համար բարձրագույն էակ է, որին անհատը պետք է ենթարկվի: Պոզիտիվիզմը մերժում էր բոլոր կրոնները և պնդում, որ հավակնում է նոր՝ «գիտության կրոնի» հիմնմանը: Կոնտը հասարակական կարգը բռնի փոփոխելուն ուղղված հեղափոխությունները, ապստամբությունները դիտարկում էր որպես պաթոլոգիա: Որպես

հանուր առմամբ ծրագրի հիմնական կետերն էին. կոմիտեն չէր պայքարում իշխող դինաստիայի դեմ, 1876 թ. սահմանադրությունը պետք է վերահաստատել, բարենորոգումներ իրականացնել ոչ թե որևէ նահանգի կամ ազգի, այլ կայսրության ողջ տարածքի և սուլթանի բոլոր հպատակների համար: Այն նաև նպատակ ուներ կայսրության զարգացման համար փոխառելու Արևմուտքի գիտական ձեռքբերումները՝ պահպանելով արևելյան քաղաքակրթության առանձնահատկությունները<sup>26</sup>: Գրեթե միաժամանակ Կ.Պոլսի բաժանմունքը կազմում է նաև կոմիտեի կանոնադրությունը: Ինչպես և «Մեշվերեթի» ծրագրում, այստեղ ևս շեշտվում էին սուլթանական դինաստիայի իշխանության պահպանման, կայսրության տարածքային ամբողջականության և երկրի ինքնիշխանության վերաբերյալ դրույթները<sup>27</sup>:

Երիտթուրքերի միջև հակասությունները բազմաթիվ էին, որոնց մեծ մասը ուղղակիորեն կապված էր Ռ-իզայի անձի և նրա փիլիսոփայական համոզմունքների հետ<sup>28</sup>: Այդ խնդիրներն ի հայտ եկան 1895 թ., երբ Փարիզ ժամանեց Մուրադ բեյը<sup>29</sup>: Նա գլխավորեց Ժնևի երիտթուրքական խմբակը՝ «Միզանը» դարձնելով դրա օրգանը, որը շրջանառությամբ շուտով գերազանցեց «Մեշվերեթին»: Ռ-իզայի և Մուրադի գաղափարական բախումները խորացնում էին լարվածությունը Եվրոպայում գործող երիտթուրքական բաժանմունքների միջև<sup>30</sup>: Մուրադը կողմ էր օտարերկրյա միջամտությանը և բռնի հեղափոխությանը, իսկ Ռ-իզան՝ միանշանակ երկուսին էլ դեմ էր<sup>31</sup>: Նրանց պայքարն

---

այլընտրանք հեղափոխությանը՝ առաջ էր քաշում համընդհանուր կրթությունը, որն առաջընթաց գրանցելու միակ միջոց էր: Կարգախոսն էր «կարգ և առաջադիմություն»: Մանրամասն տե՛ս Джон-Стюартъ Милль, Курсъ позитивной философии Огюста Конта, *Огюсть Контъ и позитивизмъ*, статьи Д. С. Милля, Г. Спенсера, Л. Уорда (Москва: И. Н. Кушнеревъ и К°, 1897), 26, 42.

26 Петросян, *Младотурецкое движение*, 174; նաև՝ Ստեփանոս Սապահ-Գիլեան, *Պալաականականությունները* (Փրահտէն, «Երիտասարդ Հայաստան», 1916), 129:

27 Петросян, *Младотурецкое движение*, 176-177.

28 Ռ-իզան պոզիտիվիզմից ազդվել էր ոչ թե անմիջականորեն Կոնստից, այլ իր ուսուցիչ Պիեռ Լաֆիտից: Ըստ հնչական գործիչ և ժամանակակից Սապահ-Գուլյանի՝ Ռ-իզան սոցիալիստական հոսանքներով և փիլիսոփայական այլ ուղղություններով չհետաքրքրվող սահմանափակ անձնավորություն էր, որ Լաֆիտի միջոցով միայն կարողացավ կապեր հաստատել Փարիզի վերնախավի հետ: Դասախոսություններից մեկը սիրելի աշակերտի խնդրանքով Լաֆիտը նվիրել է Օսմանյան կայսրությանը, որի ընթացքում այն հռչակել է խաղաղ առաջընթացի, իր ներքին խնդիրները լուծելու ունակ երկիր, իսկ Կ.Պոլսի հույների խռովությունները հռչակել անօրինական: Երբ ուսանողներից մեկը տեղեկացրել է, որ Կ.Պոլսի Գում Գափուի ցույցը կազմակերպել են ոչ թե հույները, այլ հայերը, փիլիսոփան զարմացել է, որ կայսրությունում դեռևս ապրող հայեր կան: Տե՛ս Սապահ-Գիլեան, *Պալաականականությունները*, 131:

29 Պատմաբան և լրագրող Մուրադ բեյը Դադաստանի Ուրախի գյուղից էր՝ Ամիրով Հաջի Մուրադ: Ավարտել է Ստամբուլի գիմնազիան: Ունենալով գրական հակում՝ հեղինակել է «Հյուսիսային Կովկասի լեռնականների մեջ» աշխատությունը: 1872 թ. մեկնել է Ցյուրիխ՝ ուսումը շարունակելու, որտեղից այլևս ցարական Ռուսաստան չի վերադարձել, այլ՝ մեկնել է Կ.Պոլիս: Օսմանյան կայսրությունում նա դասավանդել է պատմություն, հեղինակել է «Համաշխարհային պատմություն» վեց հատորյակը և «Օսմանյան պատմություն» հատորյակը: Կ.Պոլսում թուրքերեն է թարգմանել մի շարք վեպեր և շարունակել գրական գործունեությունը:

30 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 200.

31 Şükrü M. Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1995), 83.

անսպասելի ելք ունեցավ: Տեղի տալով սուլթանի պաշտոնի առաջարկին և բարենորոգումների սուտ խոստումին՝ Մուրադը, լքելով հակասուլթանական ճամբարը, վերադարձավ կայսրություն<sup>32</sup>:

Երիտթուրքերի շարքերը համարվեցին 1899 թ., երբ սուլթանի փեսա Դամադ Մահմուդ փաշան փախավ կայսրությունից: «Մեշվերեթը» ողջունեց Մահմուդի և նրա որդիների՝ արքայազն Մեհմեդ Սաբահեդդինի և Ահմեդ Լյուքֆուլլահի՝ հակասուլթանական շարժմանը միանալու պատրաստակամությունը: Շուտով նրանց միացավ նաև պրանացի բարձրաստիճան պաշտոնյա Իսմայիլ Քեմալ բեյը<sup>33</sup>: Սաբահեդդինը դարձավ երիտթուրքական շարժման ակտիվ մասնակիցներից և առաջին հերթին հանդես եկավ համաօսմանական կոնգրես գումարելու առաջարկով:

Օսմանյան լիբերալների առաջին կոնգրեսը գումարվեց Փարիզում 1902 թ. փետրվարի 4-9-ը: Թեև բոլոր պատվիրակությունները նախնական համաձայնության էին եկել կազմակերպիչների հետ, կոնգրեսի ընթացքում երկու նոր առաջարկ արվեց, որոնք պառակտեցին երիտթուրքական կոմիտեն:

Առաջին առաջարկը Իսմայիլ Քեմալինն էր: Նա հայտարարեց, որ բացառապես մամուլի քարոզով երիտթուրքերի մոտ «խաղաղ» հեղափոխություն կարժես թե չի ստացվում, հետևաբար բռնի ուժ գործադրելու ժամանակն է: Երկրորդը՝ նախնական համաձայնագրում խոստացված բարենորոգումների վրա օտարերկրյա վերահսկողություն սահմանելու կետի ավելացումն էր, որը պատկանում էր հայկական պատվիրակությանը<sup>34</sup>: Սաբահեդդինը, չցանկանալով խաթարել հակասուլթանական ճակատի միասնությունը, որին մեծ դժվարությամբ էր հասել, աստիճանաբար հակվեց երկու կետին էլ: Ահմեդ Ռիզան և Հալիլ Գանեմը, որոնք ներկայացնում էին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն, մերժեցին երկուսն էլ, ընդ որում՝ վերջին առաջարկությունը Ռիզան դիտարկեց որպես ինտերվենցիայի բացահայտ հրավեր: Նա նաև հայտարարեց, որ նման կարգի համաձայնություն կարող է կնքվել երկու ինքնիշխան պետությունների միջև, ծայրահեղ դեպքում՝ օսմանցիների և բուլղարացիների, բայց ոչ

32 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: a Complete History* (London, New York: I.B. Tauris, 2011), 15:

33 Ahmet Bedevi Kuran, *Inkilap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2 baski (Istanbul: Kaynak Yayinlari, 2000), 85, 88.

34 Նույն տեղում, 190, 191. Կոնգրեսին մասնակցելու հրավեր ստացել էին Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը, Վերակազմյալ հնչակյան և Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցությունները: Վերջինս չէր պատասխանել, իսկ նախորդ երկուսը առաջադրել էին երեք ներկայացուցիչ: Երկու կուսակցությունը, գործելով փոխհամաձայնեցված, Իսմայիլ Քեմալի հետ նախնական հանդիպման ժամանակ ստանալով Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածի և 1895 թ. մայիսի 11-ի բարենորոգումների ծրագրի ու հավելվածի ընդունման հավաստիացումներ, հաստատել են իրենց մասնակցությունը: Մասնակցության հրավեր ստացել էին նաև անկուսակցական Միսաս Չերազը և Կ. Բասմաջանը, որոնք համաժողովում հայտնել են իրենց համաձայնությունը հայ կուսակցականների ներկայացրած պահանջներին: Արդեն կոնգրեսում Սաբահեդդինի առաջարկած նախագծի ընդունման քվեարկությանը հայկական պատվիրակությունը հրաժարվել է մասնակցել՝ դեմ կանգնելով 61-րդ հոդվածը կայսրության բոլոր շրջանների վրա տարածելու կետին, ինչպես նաև այն կետին, համաձայն որի բարենորոգումների երաշխիքը լինելու էր 1876 թ. սահմանադրությունը: «Օսմանցի ազատականների համաժողովը», *Դրօշակ* (Ժնև), փետրվար 1902, 23-24:

երբեք նույն պետության տարբեր շրջաններում բնակվող քաղաքացիների: Իսմայիլ Քեմալը նույնպես հաստատեց, որ որպես օսմանցի՝ հայերն ունեն իրավունքներ, բայց ոչ երբեք իրավունք սակարկելու թուրքերի հետ, ինչպես դա կաներ մեկ այլ պետություն<sup>35</sup>:

Կոնգրեսի արդյունքում երիտթուրքերը պառակտվեցին երկու ճամբարի: Սա նաև ներքին վերակազմավորում էր, քանի որ երիտթուրքերի անվան տակ գործող բազմաթիվ խմբեր ձուլվեցին այս ճամբարների մեջ: Ահմեդ Ռիզայի խումբն իրականում ձևավորումից ի վեր գործող «Միություն և առաջադիմություն» էր, որի օրգանն արդեն տպագրվող «Մեշվերեթն» էր և նոր թերթ «Շուրայը Ումմեթը»՝ Սամիփաշագադե Սեզայի բեյի խմբագրությամբ: Կոմիտեի ծրագիրը տառացիորեն կրկնում էր 1895 և 1897 թթ. ծրագրերը՝ Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության և ինքնիշխանության պահպանում, 1876 թ. սահմանադրության վերահաստատում, բոլոր հպատակների միասնության և հայրենասիրության գաղափարների տարածում կայսրությունում, սուլթանի տապալում, սակայն դինաստիայի պահպանում: Սաբահեդդինը, Իսմայիլ Քեմալի աջակցությամբ 1902 թ. փետրվարին հիմնեց «Անձնական նախաձեռնության և ապակենտրոնացման» կազմակերպությունը, որի ծրագիրն ուղղակիորեն արտացոլված է անվան մեջ<sup>36</sup>: Երկու կազմակերպությունների պառակտումը կանխորոշեց գաղափարական այն երկու հոսանքը, որը հետագայում գերիշխեց Օսմանյան կայսրության քաղաքական դաշտում գրեթե մինչև 1923 թ.:

### Գաղափարական հիմնական գծերը 1889-1902 թթ.

Նշված ժամանակահատվածում «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն և դրա անվան տակ գործող տարբեր խմբակները, որոնցից որոշներն ընդամենը երեք անդամ ունեին, ներկայացնում էին խայտաբղետ «զանգված», առանձնանում թույլ կազմակերպվածությամբ, ծրագրային ու գաղափարական հակասություններով: Այլ բան, քան սուլթանի գահընկեցությունն էր, նրանց չէր կապում: Կ.Պոլսի և Կահիրեի խմբակները, օրինակ, ունեին խիստ կրոնական ուղղվածություն, Բալկաններում ուժեղ էր դյոնմենեթի<sup>37</sup> դերակատարությունը, Մերսինի բաժանմունքի գործադիր կոմիտեն հայ-մուսուլմանական էր<sup>38</sup>:

Թեև կոմիտեի ձևավորման շրջանում որպես նպատակ շեշտադրվում էր սահմանադրական կարգեր հաստատելը, այնուամենայնիվ երիտթուրքական շարժումը սահմանադրական, լիբերալ, հեղափոխական կարելի է համարել միայն վերապահումներով: Համընդհանուր հեղափոխության գաղափար նրանք չեն կրել: Կոմիտեի ծրագիրը նախատեսում էր 1876 թ. Միդհատյան սահմանադրության վերահաստատում, որն,

35 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, 195- 196.

36 Петросян, *Младотурецкое движение*, 210-211.

37 Օսմանյան կայսրությունում ծպտյալ հրեաների խումբ, որոնք ռաբբի Շաբաթայի Ցվիին հետևելով առերևույթ իսլամ էին ընդունել 17-րդ դարում: Նրանց մշակութային և ֆինանսական կենտրոնը Սալոնիկն էր: 20-րդ դարի սկզբին նրանցից շատերը ձուլվել էին թուրքական հասարակությունում:

38 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, 168.

որոշակի հավասարություն հաստատելով մուսուլմանի և քրիստոնյայի միջև, միանշանակ պահպանում էր թուրքերի գերիշխող դիրքը կայսրությունում<sup>39</sup>։ Մուրադ բեյը նույնիսկ դեմ էր համընդհանուր ընտրություններով խորհրդարան հրավիրելուն՝ պնդելով, որ սուլթանի համար խորհրդատվական մարմնի հիմնումը՝ ոչ մուսուլմանների ներգրավմամբ, միանգամայն բավարար է կայսրության խնդիրները լուծելու<sup>40</sup>։

Երիտթուրքական շարժումը նաև էլիտիստական էր<sup>41</sup>։ Նրանց պատկերացմամբ պետությունը պետք է կառավարեր մտավորական վերնախավը, քանի որ մարդիկ հավասար չեն։ Փարիզի բաժանմունքը հպարտորեն նշում էր, որ իր հենարանը աղաները, բեյերը, սուլթանի մերձավորները և պետական պաշտոնյաներն էին։ Հետևելով արևմտյան մատերիալիստական և պոզիտիվիստական գաղափարներին, որոնք հասարակությունը դիտարկում էին որպես օրգանիզմ՝ նրանք գտնում էին, որ յուրաքանչյուր մարդ որոշակի պարտականություններ ունեցող մի բջիջ է։ Ընդ որում Մուրադ բեյը պնդում էր, որ ծանր պարտականությունները բաժին են ընկնում «կարևոր» մարդկանց, իսկ թեթևները՝ «նվազ կարևորներին»<sup>42</sup>։

Հետաքրքրություն է ներկայացնում կրոնի տրվող դերը երիտթուրքերի աշխարհայացքում։ Չլինելով մոլեռանդ մուսուլմաններ՝ իսլամը նրանց հոետորաբանությունից երբեք դուրս չի եկել մի շարք պատճառներով։ Նախ՝ Օսմանյան կայսրությունը մուսուլմանական էր, որը կառավարում էր սուլթան-խալիֆը։ Հակակրոնական որևէ քարոզ կարող էր հզոր գենք դառնալ սուլթանի ձեռքում ընդդեմ կոմիտեի։

Իսլամը նաև քարոզչական գործիք էր։ Լե Բոնի հետ համակարծիք լինելով, որ բոլոր քաղաքական և սոցիալական համոզմունքներն ամբոխի կողմից ընկալելի են դառնում միայն կրոնական երանգ ունենալու դեպքում<sup>43</sup>, երիտթուրքերն իրենց գործողությունները հաճախ քողարկում էին Ղուրանից մեջբերումներով։ Նրանց շրջանում տարածված ասացվածք էր. «Գիտությունը վերնախավի կրոնն է, այն դեպքում, երբ կրոնն ամբոխի գիտությունն է»<sup>44</sup>։

Իսլամի առկայությունը 1889-1902 թթ. երիտթուրքերի քարոզչության մեջ ուղղակիորեն կապված էր նաև ուլեմաների<sup>45</sup> անդամակցությամբ և մի շարք սուֆիական օրդենների<sup>46</sup> հետ համագործակցությամբ։

39 Եղիշե Թոփչեան, *Երիտթուրք Թիւրքիան և հայերը*, մասն առաջին (Թիֆլիս, Շրոմա, 1909), 139-140։

40 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, 93.

41 Էլիտիզմը 20-րդ դարասկզբին Եվրոպայում ծագած գաղափարախոսություն է, համաձայն որի հասարակության մեջ գոյություն ունի վերնախավ, որը կառավարում է այն։ Հասարակությանը, որի առաջընթացը պայմանավորված է միայն վերնախավի ունակություններով, վերապահվում է միայն պասիվ ենթարկվողի դեր։

42 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, 204.

43 Лебон, *Психология народов*, 242.

44 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, 202.

45 Իսլամի տեաական և գործնական կողմերին գիտակ, մուսուլմանական կրթություն ստացած մարդկանց հավաքական անվանում։

46 Սուֆիզմ կամ թասավուֆ՝ իսլամում միստիկական ուղղություն, դասական մուսուլմանական

Այս և գործունեության հետագա փուլերում երիտթուրքերն ամեն կերպ արդարացրել են իսլամը, այն ներակայացրել որպես արդիականացման կրոն: Տեղին է նշել 1896 թ. մայիսին լույս տեսած Ռիզայի՝ հայկական ջարդերը «ողբալի իրադարձություններ» որակող հոդվածը, որը ոչ այնքան հայերի կոտորածները դատապարտելու, որքան սուլթանին իսլամի դրույթներին դեմ գործող միապետ հռչակելու «Մեշվերեթի» նոր ռազմավարության դրսևորումն էր<sup>47</sup>: Մինևույն ժամանակ Փարիզում տարբեր անձանց հետ խոսակցության ընթացքում նա սովորություն է ունեցել շեշտելու իր մոր քրիստոնյա լինելը<sup>48</sup>:

1889-1902 թթ. երիտթուրքերի ազգայնականությունը, որն ուսումնասիրման առանձնակի հետաքրքրություն ներկայացնող խնդիր է, դեռևս թուրքական չէ: Կոմիտեի հիմնադիրների և առաջնորդների ընդհանրությունը ազգային պատկանելությունը չէր, ինչպես նշել էինք, այլ կրոնականը<sup>49</sup>: Նրանց հռետորաբանությունը շարունակում էր մնալ հայրենասիրական՝ աշխարհագրական տարածքով պայմանավորված և ուղղված բոլոր օսմանցիներին: «Շուրայը Ումմեթի» խմբագիր Սեզաի բեյը 1902 թ. գրում էր, որ կայսրության բոլոր ժողովուրդների հայրենիքն Օսմանյան կայսրությունն է, քանի որ նրանք ծնվել են նույն երկնքի տակ, մեծացել են մինևույն կլիմայական պայմաններում, շնչել նույն օդը: Ձևակերպումը շատ նման է նոր օսմաններից Նամըկ Բեմալի հայրենիքի սահմանմանը<sup>50</sup>, ինչը պայմանավորված էր նրանով, որ Սեզաի բեյը բազմիցս հանդիպել էր նրան կենդանության օրոք<sup>51</sup>:

Կոմիտեի մեջ թուրքերի և օսմանամետ արաբների թվային գերակշռությունն այն դարձնում էր կայսրության մուսուլմանների շահերի պաշտպան: Իսիակ Սյուկուրթին, օրինակ, կոչ էր անում ալբանացիներին և քրդերին միավորվել թուրքերի հետ՝ ընդդեմ հայերի և բալկանյան քրիստոնյաների: Թեմոն անձամբ ֆինանսավորում էր ալբանական ազգային-ազատագրական կոմիտեները<sup>52</sup>: Սակայն կայսրության ամբողջականությունը պահպանելու նպատակով երիտթուրքերը սկսեցին համագործակցել նաև կայս-

---

փիլիսոփայության ուղղություններից, որի մեջ հիմնականը աստծու միատիկական ճանաչողության գաղափարն է: Սուֆիզմի հետևորդները բաժանվում են եղբայրությունների՝ օրդենների: Օսմանյան կայսրությունում գործող օրդենները՝ նակշբենդի, բեկթաշի, մեվլևի և այլք համագործակցում էին կոմիտեի հետ, քանի որ դեմ էին տիրող քաղաքական ռեժիմին:

47 Ahmet Rıza, "Chrétien, Musulman et Humanité," *Mechveret Supplément Français*, May 15, 1896, 3.

48 Սապահ-Գիլեան, *Պալատականությունները*, 132:

49 Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: from the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (London, New York: I.B.Tauris, 2010), 98-99.

50 «Նոր օսմաններից» Նամըք Բեմալը, ով հետագայում հռչակվեց «հայրենիքի և ազատության երգիչ», իր ստեղծագործություններում տվել է հայրենիքի սահմանումը: Ինչպես արևմտաեվրոպական ազգայնական շարժումներում, նրա մոտ ևս կարևոր տարրերակիչ են տարածքը, ինքնիշխանությունը, որը միավորում է նույն լեզվով խոսող մարդկանց: Հայրենիքը Բեմալի համար «գրողի փետուրով տարված ենթադրյալ գծերը չեն», այլ սուրբ գաղափար, հարազատ վայր, հանուն որի կարելի է գնալ ցանկացած զոհողության: Մեջբերումը «Իբրեթի»՝ 1873 թ. մարտի 22-ի համարից է, տե՛ս Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 337:

51 Желтяков, *Печать в общественно-политической*, 276, 277.

52 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, 169.

րության ոչ մուսուլմանների հետ օսմանիզմի գաղափարախոսության ներքո: Ինչպես գրում էր Մուրադ բեյը «Միզանում», եթե ինչ որ հայ հայտարարի, որ ինքն օսմանցի է, հավատարիմ է օսմանիզմին և պատրաստ է ծառայել դրան կոմիտեի ծրագրի շրջանակներում, ապա թուրքին հատուկ հյուրասիրությունն ու մեծահոգությունը պարտադրում են նրան հայրենակից անվանել և ընդունել կոմիտեի շարքերը<sup>53</sup>: Այս մոտեցումով են բացատրվում Ահմեդ Ռիզայի և դոկտոր Նազըմի փոխհամագործակցության առաջարկները Սոցիալ Դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցության առաջնորդ Սապահ-Գուլյանին, ընդդիմադիր հայ-թուրքական պատվիրակության մասնակցությունը 1899 թ. Հաագայի խաղաղության կոնֆերանսին<sup>54</sup> և, իհարկե, 1902 թ. Օսմանյան լիբերալների առաջին կոնգրեսին<sup>55</sup>: Հայկական կազմակերպությունների հետ համագործակցությունը նաև նպատակ ուներ չեզոքացնելու Հայկական հարցի նկատմամբ անցանկալի միջազգային ուշադրությունը: Ռիզայի ընդդիմանալը հեղափոխությանը և բարենորոգումներին նկատմամբ օտարերկրյա վերահսկողությանը հայկական շրջանակներում մտավախություն էր առաջացնում, որ երիտթուրքերը պարզապես սպասում են Համիդի մահվանը՝ երկրի քրիստոնյա բնակչությանը ձուլելու կամ ոչնչացնելու համար<sup>56</sup>:

Միաժամանակ երիտթուրքական ազգայնականության մեջ արդեն դիտարկվող թուրքական ինքնության տարրերը կարելի է որակել որպես ռեակցիա ազգային փոքրամասնությունների ազատագրական պայքարին և վախին, որ այդ պայքարով պայմանավորված օտարերկրյա միջամտությունը կայսրությունը կկանգնեցնի տարածքային նոր կորուստների առաջ<sup>57</sup>: Երիտթուրք բոլոր առաջնորդները խոսում էին կայսրության թուրք տարրի անունից և արտահայտում նրանց շահերը: Նրանց աշխարհայացքում աստիճանաբար կարծրանում էր այն մտայնությունը, որ Օսմանյան կայսրությունը թուրքերի ստեղծած երկիրն է, հետևաբար, պետք է ղեկավարվի նրանց կողմից<sup>58</sup>: Ռիզան հայտարարում էր, որ կապիտուլյացիաներով պաշտպանված՝ միսիոներական տները, օտար դպրոցները, հյուպատոսարանները ապաստան և զենք առաջարկում են միայն կայսրության հայ և բուլղար ժողովուրդներին, ցարը նույնիսկ միջամտում է քրիստոնյաների պաշտպանության համար, երբ նրանք համարձակվում են գրավել Բանկ Օտտոմանը<sup>59</sup>: Այս կետում նրա գաղափարական հակառակորդ

53 Петросян, *Младотурецкое движение*, 269.

54 Հաագայի կոնֆերանսը գումարվել է 1899 թ. մայիսի 18-ին ռուսական ցար Նիկոլայ 2-րդի ծննդյան օրը, քանի որ կոնգրեսի առաջարկը նրան էր պատկանում: Կոնֆերանսի արդյունքում կնքվել են բազմակողմ պայմանագրեր միջազգային իրավունքի շրջանակներում, որոնց թեման պատերազմի օրենքները և պատերազմական հանցագործություններն էին: Ընդհանուր լուսմների ժամանակ Ահմեդ Ռիզայի պատվիրակությունը, թեև հրավեր չունեց, սակայն ներկայացրել է հուշագիր սուլթանի դեմ և ներկայացրել կայսրության ժողովրդի աղետալի վիճակը:

55 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 15.

56 «Քաղաքական անցուղարձք», *Իրաւունք* (Վառնա), 8 մայիսի 1902, 1:

57 «Միություն Թիւրքերի հետ», *Դրօշակ* (Ժնև), հոկտեմբեր 1900, 114:

58 Желтяков, *Печать в общественно-политической*, 262.

59 Ramsaur, *The Young Turks*, 64.

Սաբահեդդինը համակարծիք էր: 1902 թ. Փարիզի կոնգրեսի ժամանակ խոսվեց այն մասին, որ կայսրության միակ քաղցած և տառապող տարրը թուրքերն են, իսկ Սաբահեդդինը հավելեց, որ այդ ամենով հանդերձ միայն նրանք են, որ իրենց համար ոչինչ չեն պահանջում<sup>60</sup>: 1902 թ. հետո և՛ Սաբահեդդինը, և՛ Ռիզան շարունակեցին գործածել «օսմանցի» տերմինը, ընդ որում առաջինը սուլթանի հպատակ բազմէթնիկ հանրությո՞ւր ինչ-որ կերպ կոչելու, իսկ երկրորդը՝ նշելու համար այն մարդուն, որը դեռևս թուրք չէ, բայց դառնալու ճանապարհին է<sup>61</sup>: Ընդ որում թեև կոնգրեսում Ռիզայի գլխավորած պատվիրակությունը թվական փոքրամասնություն էր, այն արտահայտում էր կոմիտեի մեծամասնության դիրքորոշումը: Նրանց ուղեգիրը 1902 թ. ներկուսակցական վերակազմավորումներից հետո դարձավ կոմիտեի ծրագիր:

### Կոմիտեի գործունեությունը 1902-1908 թթ.

1902-1906 թթ. երիտթուրքական շարժումը շարունակեց ընդլայնվել, նոր խմբակներ ստեղծվեցին Ժնևում, Կահիրեում, նույնիսկ Պոլսում, որը 1897 թ. հեղաշրջման փորձի բացահայտումից և ձերբակալություններից հետո պասիվ վիճակում էր հայտնվել: «Միություն և առաջադիմության» Փարիզի բաժանմունքը կապ էր պահպանում կայսրության հետ, նոր բաժանմունքներ ստեղծելու կոչեր անում: Այս նամակագրական կապի պատասխանատուներ էին նշանակվել դոկտոր Նազըմը և Բեհաէդդին Շաքիրը: Վերջինս նույնիսկ 1906 թ. նոյեմբերին խմբակներ ստեղծելու կոչով դիմել էր «Կովկասի մուսուլման եղբայրներին»<sup>62</sup>:

Երիտթուրքական նորաստեղծ խմբակների մեջ ամենակարևորը Սալոնիկում հիմնվածն էր, որի անդամները երրորդ բանակային կորպուսի սպաներն էին<sup>63</sup>: Կազմակերպության անվանումը «Ազատության օսմանյան ընկերություն» էր, որն իր առաջին ժողովը գումարեց 1906 թ. հուլիսին: Ընկերության առաջին անդամներն էին Ռահմի բեյը, Մեհմեդ Թալաաթը, Իսմայիլ Ջանփոլադը, Միդհատ Շյուքրուն, գլխավոր շտաբի գնդապետ Ջեմալը և Ֆեթհի բեյը<sup>64</sup>: Շուտով խմբակներ ստեղծվեցին ողջ Բալկաններում՝ որպես անդամներ ունենալով նաև «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեականների: «Երիտթուրքական Գարիբալդի» Էնվեր բեյը խոստովանել է անգլիացի

60 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, 188.

61 Ramsaur, *The Young Turks*, 93.

62 Желтяков, *Печать в общественно-политической*, 233.

63 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 205. 19-րդ դարում Օսմանյան կայսրությունում իրականացված բանակի և ռազմական գործի բարեփոխումների արդյունքում ողջ կայսրության տարածքը բաժանվել էր հինգ բանակային կորպուսների, որոնց թիվը՝ վերակազմավորման շտրիկով՝ աճեց 20-րդ դարի սկզբին: Երրորդ բանակային կորպուսի շրջանը Բալկաններն էին, որի շտաբ կայանը Սալոնիկն էր:

64 Անդամներից էին նաև Բուրասցի Մեհմեդ Թահիրը, Իսմայիլ Հաքքը: Անդամներից մի քանիսը «Միություն և առաջադիմության» անդամներ էին: Բալկաններում ստեղծված խմբակների առաջնորդներն էին մայոր Սուլեյման Ասկերին, մայոր Վեհիբը, լեյտենանտ Աթիֆը, ադյուտանտ մայոր Նիլազի բեյը, Իսմեթ Իսոնյուն, Բյազիմ Կարաբեքիրը, Սեյֆը փաշան և Հուսեյն Քադրին: Петросян, *Младотурецкое движение*, 236-237; Ramsaur, *The Young Turks*, 114:

քաղաքագետ Չարլզ Բաքստոնին, որ ընկերությունը նմանակել է Մակեդոնական հեղափոխական կազմակերպությանը (IMRO)<sup>65</sup> որպես առավել ակտիվ գործող ընդհատակյա կազմակերպություն: Ընդ որում՝ տեսնելով, թե երիտթուրքական բաժանմունքները Եվրոպայում շատ հաճախ միայն դեկավարի հայացքների պատճառով ինչպիսի գաղափարական հակասություններ էին ունենում, ընկերությունը որոշել էր չունենալ առաջնորդ, այլ որևէ խնդրի լուծման նպատակով հրավիրված ժողովի համար ընտրել նիստավար<sup>66</sup>: Անդամները կրկին սպաներ և զիվորականներ էին, ինչը նախ պայմանավորված էր նրանց սոցիալական վատ վիճակով: Դրանից բացի՝ 1903 թ. Մյուրսթեգի ռուս-ավստրո-հունգարական համաձայնագրով Մակեդոնիայում տեղակայվել էր եվրոպական ոստիկանություն՝ օսմանյան երրորդ բանակային կորպուսի սպաներին պարտադրելով մշտական շփման ֆրանսիական, անգլիական, ավստրիական և ռուսական զինվորների հետ: Էսկեր բեյը, օրինակ, կցված լինելով ավստրո-հունգարական սպաներին Սկոպիեյում, այս հնարավորությունն օգտագործել է ռազմավարություն և գերմաներեն սովորելու համար: Սպաները շատ հաճախ համեմատում էին իրենց կիսաքաղց վիճակը և զինվորական հագուկապը եվրոպացի զինվորների հետ, ինչը հարուցում էր և՛ նախանձ, և՛ նրանց հետ մրցելու ցանկություն<sup>67</sup>: Պատշաճ կրթություն ունենալով՝ այս սպաները հեշտությամբ էին վարակվում երիտթուրքական քարոզչությամբ: Իրենց հերթին նրանք հավաքագրում էին սովորական զինվորների, որոնց սոցիալական վիճակն ավելի ծանր էր: Այն դեպքում, երբ Մակեդոնիայի թուրք սպաներն ընթերցում էին Հերբերտ Սպենսերի և Դարվինի աշխատությունները և տողորված էին ազգայնական գաղափարներով, հասարակ զինվորները հետաքրքրված չէին որևէ փիլիսոփայական ուղղությամբ, սոցիալիզմով. նույնիսկ դրանք լսելը համարում էին զինվորի համար ավելորդություն: Սակայն նրանք նույնպես անդամագրվում էին ընկերությանը՝ հետաքրքրվելով երիտթուրքական ծրագրի միայն մեկ կետով՝ բռնատիրության տապալմամբ, որը նրանց թույլ կտար վերջապես զորացրվել սահմանված ժամկետից տարիներ ավել ձգված ծառայությունից<sup>68</sup>:

Այսպիսով՝ 1907 թ. դրությամբ Մակեդոնիայում գործում էր երիտթուրքերի գաղափարները կրող, սակայն «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հետ անմիջական կապ չունեցող «Ազատության օսմանյան ընկերություն» հեղափոխական կազմակերպությունը: Նույն թվականին այդ կազմակերպության անդամներ Օմեր Նաջին և Հյուսրև Սամի Քըզըլդողան փախչելով սուլթանի լրտեսներից մեկնում են Փարիզ: Նրանց առաքելությունն էր նաև տեղում Ռիզայի և Սաբահեդդինի ծրագրերին ծանոթանալն ու նրանցից մեկի հետ միավորվելը: Փարիզում, իհարկե, ընտրությունը կանգ առավ «Միություն և առաջադիմության» վրա, քանի որ Շաքիրը և Նազըմը Սաբահեդ-

65 Վերջինս հիմնվել էր 1893 թ. նպատակ ունենալով պարտիզանական մարտավարությամբ հասնել Օսմանյան կայսրության Ադրիանապոլսի շրջանի և Մակեդոնիայի ինքնավարությանը, ունենալով ավելի քան 15.000 անկանոն զորք, նույնիսկ սեփական հարկահավաքներ:

66 Charles Roden Buxton, *Turkey in Revolution* (New York: Charles Scribner's Sons, 1909), 135.

67 Петросян, *Младотурецкое движение*, 125; Ramsaur, *The Young Turks*, 118:

68 Buxton, *Turkey in Revolution*, 36, 114.

դիսին բրիտանական լրտես հռչակեցին, իսկ վերջինիս 1905 թ. հիմնված «Անձնական նախաձեռնություն և ապակենտրոնացման լիզայի» «ոչ թե վիլայեթները կենտրոնի, այլ կենտրոնը՝ վիլայեթների համար» սկզբունքը ծաղրի ենթարկեցին, քանի որ այն թեև չէր ենթադրում վիլայեթների ինքնավարություն, կայսրությունում բնակչության էթնիկ տեղաբաշխվածության պատճառով ի վերջո հանգեցնելու էր դրան։ Միակ խոչընդոտը միավորման ճանապարհին Ռիզայի համար «Ազատության օսմանյան ընկերության» բռնի հեղափոխության մտադրություններն էին, ծրագրային այն երկու կետերից մեկը, որին նա միշտ ընդդիմացել էր։ Պետք է նշել, սակայն, որ 1905 թ. հետո Շաքիրի և Նազըմի գործունեության շնորհիվ Ռիզայի դերակատարությունը դարձել էր սիմվոլիկ<sup>69</sup>։ Վերջինս ստիպված էր համընդհանուր ճնշմանը տեղի տալ, և 1907 թ. սեպտեմբերին երկու կազմակերպությունները՝ «Միություն և առաջադիմությունը» և «Ազատության օսմանյան ընկերությունը» միավորվեցին «Միություն և առաջադիմություն» անվան ներքո՝ նպատակ ունենալով ռեժիմի տապալումը (կրկին ոչ դինաստիայի) և Միդհատյան սահմանադրության վերահաստատումը<sup>70</sup>։

1907 թ. դեկտեմբերին կոմիտեն հակահամիդյան ուժերը համախմբելու երկրորդ նախաձեռնությամբ հանդես եկավ։ Օսմանյան լիբերալների երկրորդ կոնգրեսը գումարվեց Փարիզում՝ Ռիզայի, Սաբահեդդինի և Խաչատուր Մալումյանի (1863-1915, Ակնունի)<sup>71</sup> նախագահությամբ<sup>72</sup>։ Մինչ կոնգրեսը մասնակցության առաջարկ էր արվել նաև հնչակյան երկու կուսակցությանը։ Շաքիրը նաև Սապահ-Գուլյանին տեղեկացրել էր, որ ՀՅԴ հետ համաձայնություն է գրանցվել կենտրոնացված կառավարության հաստատման և Հայկական հարցը լքելու ուղղությամբ։ Հնչակյան գործիչն անձամբ ճշտում է տեղեկությունը Մալումյանից և ստանում դրական պատասխան<sup>73</sup>։ Կոնգրեսի՝ տասներկու կետից բաղկացած նախագիծը սկսում էր Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը, գահի ժառանգականությունը պահպանելու շեշտադրումով և քննարկում բռնապետության տապալմանն ուղղված որոշ քայլեր։ Սոցիալ Դեմոկրատական Հնչակյան և Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունները, ինչպես նաև Մակեդոնական հեղափոխական կազմակերպությունը հրաժարվում են մասնակցել կոնգրեսին<sup>74</sup>։ Արդեն կոնգրեսի ժամանակ Ռիզան նաև պահանջում է պահպանել խալիֆայությունը, և հայկական պատվիրակությունը տեղի է տալիս նաև այս կետին՝ ոչ առանց դժգոհության։ Կողմերը համաձայնության են գալիս բռնի մեթոդներով տապալել բռնատիրությունը, հիմնել ներկայացուցչական կառավարություն, որն, առաջնորդվելով սահմանադրությամբ, կայսրության բոլոր ժողովուրդներին կշնորհեր համահավասար իրավունքներ և պարտականություններ։ Չնայած հայկա-

69 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, 208.

70 Петросян, *Младотурецкое движение*, 240; Ramsaur, *The Young Turks*, 123:

71 Հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ անդամ։ 1899 թ. Ժնևում աշխատել է «Դրօշակի» խմբագրությունում։ Զբաղվել է Հայ դատի պաշտպանությամբ։ Սպանվել է 1915-ին։

72 Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, 191-192; Ramsaur, *The Young Turks*, 124.

73 Սապահ-Գիլեան, *Պալատականությունները*, 208, 211:

74 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 43-45.

կան կողմի կատարած զիջումներին, կոնգրեսից հետո Ռիզան շարունակեց հարձակումներ գործել նրանց դեմ՝ մամուլում հայտարարելով, որ հայկական կոմիտեները հասան իրենց նպատակին՝ «Միություն և առաջադիմությունը» վերածելով ահաբեկչական խմբավորման<sup>75</sup>։ Պետք է հիշել նաև, որ թեև կոնգրեսի նախաձեռնությունը պատկանում էր երիտթուրքերի Փարիզի բաժանմունքին, Սալոնիկի բաժանմունքը, որը դարձել էր կոմիտեի նոր ուժային կենտրոնը, բացարձակապես հակված չէր ո՛չ զիջումների, ո՛չ համագործակցության, այդ իսկ պատճառով ՀՅԴ-ի հետ ձեռք բերված համաձայնությունն այդպես էլ մնաց տեսական մակարդակում<sup>76</sup>։ Հեղափոխության նախօրեին Սալոնիկի բաժանմունքը (նախկին «Ազատության օսմանյան ընկերությունը»), որին այժմ պատկանում էր որոշումներ կայացնելու իրավունքը, ուներ մոտ վեց հազար անդամ՝ հիմնականում սպաներ<sup>77</sup>։ Սկոպիեի ռուսական հյուպատոսը 1908 թ. հունիսի 27-ի գեկուցագրում նշում է, որ թուրքական բանակի սպայական կազմի 75 տոկոսն ընդունում է, որ երիտթուրք է<sup>78</sup>։ Սա բավական էր «քաղաքական» կոմիտեն ռազմականացնելու համար։

1908 թ. հուլիսին Մակեդոնիայում բռնկվեց երիտթուրքական հեղաշրջումը՝ ծրագրվածից երկու ամիս շուտ։ Պահը, ամեն դեպքում հարմար էր ընտրված. հակակառավարական ընդվզումներ էին սկսվել ողջ կայսրությունում, որոնք սահմանափակվում էին պաշտոնյաներին կամ վալիին փոխելու կամ որևէ հարկատեսակ վերացնելու պահանջներով<sup>79</sup>։ Այս ընդվզումների կապը երիտթուրքերի հետ չենք կարող պնդել, սակայն սուլթանի ուշադրությունն արդեն շեղված էր։ Բալկաններում տեղակայված թուրքական զորքը՝ Նիյազի բեյի գլխավորությամբ, ապստամբ ալբանացիների հետ միավորված, որոնք ի դեպ հավատարմությամբ սուլթանի ցուցակում երկրորդն էին քրդերից հետո, շարժվեց դեպի մայրաքաղաք։ Սուլթանի հրամանն ուղղված Զմյուռնիայում տեղակայված զորքին առաջ շարժվելու և ճնշելու ապստամբությունը մնաց անպատասխան՝ դոկտոր Նազըմի տեղում ամիսներ շարունակ տարած աշխատանքի շտրիկով<sup>80</sup>։ Հասկանալով, որ ձգձգումը կհանգեցնի կա՛մ իր գահընկեցությանը կա՛մ մահվանը, սուլթանը հանդես է գալիս սահմանադրությունը վերահաստատելու «անձնական նախաձեռնությամբ»։ Հուլիսի 24-ին Կ.Պոլսի թերթերը հայտարարեցին 1876 թ. սահմանադրությունը վերահաստատելու և խորհրդարան հրավիրելու մասին<sup>81</sup>։ Օսմանյան կայսրությունը վերափոխվեց սահմանադրական միապետության։

75 Ramsaur, *The Young Turks*, 127.

76 Ramsaur, *The Young Turks*, 129.

77 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 46.

78 Петросян, *Младотурецкое движение*, 286.

79 Վարանդեան, Հ.Յ. *Դաշնակցության պայքարներ*, 424:

80 Buxton, *Turkey in Revolution*, 52.

81 «Կեցցե՛ վեհափառ կայսրը», *Բիզանդիկոն* (Կ. Պոլիս), 12-25 յուլիսի 1908, 2-3, «Նոր Մեծ Եպարքոս», *Արշալոյս* (Բզմիր), 12-25 մայիսի 1908, 1:

### 1902-1908 թթ. կոմիտեի գաղափարական հիմնական գծերը

Ինչպես և նախորդ փուլում, գործունեության այս շրջանում ևս երիտթուրքերը շարունակում էին հենվել լե Բոնի և Չարլզ Դարվինի տեսությունների վրա: Արդուլլահ Ջնդերը պնդում էր, որ եթե երիտթուրքերը հավակնում են գործել որպես «հասարակական բժիշկներ», պետք է ծանոթ լինեն լե Բոնի գործերին<sup>82</sup>: Նորությունն այս փուլում այն էր, որ նրանք քայլ կատարեցին դարվինիզմից դեպի սոցիալ-դարվինիզմ<sup>83</sup>: Վեջինիս հիմնադրի՝ Հերբերտ Սպենսերի աշխատանքները տարածում էին գտել նույնիսկ շարքային կոմիտեականների մոտ: Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ թեև Ռիզան, Սաբահեդդինը և նախկին առաջնորդները շարունակում էին խորացնել իրենց փիլիսոփայական գիտելիքները, 1908 թ. հեղաշրջումը իրականացրին կայսրության մեջ գործող երիտթուրքերը՝ Բեհանեդդինը, Նազըմը, Թալաթը, Օմեր Նաջին, Էնվերը: Եվրոպական փիլիսոփայական մտքի ազդեցությունը կրելով՝ նրանք շարժվեցին պահի հրամայականով, շեշտը դնելով իրական քաղաքականության և ոչ թե տեսական փիլիսոփայության վրա: Սա էր այն սինթեզը, որը կոմիտեն վերափոխեց հեղափոխական, քաղաքական և ազգայնական կազմակերպության:

Ինչպես վերը նշվեց իսլամը՝ որպես քարոզչական գործիք, երբեք չլքեց երիտթուրքերի գաղափարական զինանոցը: Հեղափոխությունն արդարացնելու և նոր անդամներ ներգրավելու համար նրանք հայտարարում էին, որ սուլթանը գործում է իսլամի դրույթներին հակառակ, վաճառում է երկիրը Արևմուտքի անհավատներին, հետևաբար՝ նրա իշխանությունն անօրինական է: Հավանաբար այս քարոզչությանը տեղիք տալով՝ Էրզրումի բնակիչները հրաժարվեցին ֆինանսապես աջակցել Դամասկոսից մինչև իսլամի սուրբ վայրեր երկաթուղի կառուցելու սուլթանի նախաձեռնությանը՝ այն հիմնավորմամբ, որ, միննույն է, չեն օգտվելու այդ երկաթուղուց<sup>84</sup>: Չվստահելով ուլեմաների դասին՝ երիտթուրքերը վարում էին իրենց կրոնական քարոզչությունը: Մասնավորապես, Կ.Պոլսի երեք բաժանմունքի հրամայվել էր իսլամի «ճիշտ քարոզչություն տանել», այն է՝ զբաղվել գրահրատարակչությամբ և հնարավորինս պարզ լեզվով բացատրել բնակչությանը «բռնատիրություն, ազատություն, ինքնիշխանություն, հավասարություն, արդարություն, միություն և խորհրդակցություն» բառերի իրական նշանա-

82 Sükürü M. Hanioglu, *Preparation for a Revolution: the Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 308.

83 Չարլզ Դարվինի (1809-1882) էվոլյուցիոն տեսությունը և պոզիտիվիզմը տեղ են գտել երիտթուրքերի գաղափարախոսությունում մինչև 1902 թ.: Նույնիսկ նոր մասնաճյուղերի հիմնումը հիմնավորում էին էվոլյուցիայի օրենքով: Երկու տեսությունների սինթեզը խաղաղ, բնականոն, անխուսափելի առաջընթացն էր: 1907-1908 թթ. երիտթուրքերի քաղաքականության փոփոխությունը, մասնավորապես՝ հայրենքի փրկության և հեղափոխության կոչերին ավելի համապատասխան դարձավ Հերբերտ Սպենսերը (1820-1903) և նրա սոցիալ-դարվինիզմը: Փիլիսոփայական այս տեսության հիմքում ընկած էին «բնական ընտրության», «գոյության կռիվի» «ամենահարմարվածների/ ուժեղների գոյատևման» (survival of the fittest) գաղափարները: St'ü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, 22; Walter M. Simon, Herbert Spencer and the "Social Organism," *Journal of the History of Ideas* 21, no. 2 (1960): 297.

84 Emin, *The Development of Modern Turkey*, 84.

կությունը՝ իսլամական հեռտորաբանությամբ<sup>85</sup>։ Եվ, իհարկե, իսլամը շարունակում էր մնալ արդիականության, առաջընթացի կրոն։ Հեղաշրջումից անմիջապես հետո շեյխուլ իսլամ Մեհմեդ Ջեմալեդդինը, այն հարցին, թե արդյոք սահմանադրությունը չի հակասում իսլամին, ժխտական պատասխան է տվել այն հիմնավորմամբ, որ «իսլամի օրենքն ավելի լիբերալ է, քան ինքը՝ սահմանադրությունը»<sup>86</sup>։

Երիտթուրքերի աշխարհայացքի ձևավորման վրա մեծ հետք են թողել միջազգային քաղաքական զարգացումները, որոնցից մեկը բոլորովին անսպասելի տեղից էր։ 1904 թ. Կորեայի և Մանչուրիայի նկատմամբ վերահսկողություն սահմանելու համար պատերազմ բռնկվեց Ռուսաստանի և Ճապոնիայի միջև։ Արդիականացված, սակայն միջազգային ասպարեզում դեռևս դերակատարություն չունեցող Ճապոնիան պարտության մատնեց հակառակորդին և՛ ծովում, և՛ ցամաքում<sup>87</sup>։ Ռուս-ճապոնական պատերազմը լայն արձագանք գտավ Օսմանյան կայսրությունում, ընդ որում՝ այն լուսաբանվում էր ոչ միայն երիտթուրքական մամուլում։ Համիդյան բռնատիրության տարիներին հանրամատչելի գրականության հերոսներ Շերիֆ Հոլմաք և Պինկերտոնը փոխարինվեցին ճապոնացի լրտեսներով, որոնք սողոսկում էին ռուս գեներալների սենյակ և նրանցից ստանում անհրաժեշտ տեղեկատվությունը<sup>88</sup>։ 1904-1905 թթ. «Իկդամը», լուսաբանելով ռուս-ճապոնական պատերազմը, հատուկ ուշադրություն էր դարձնում պատերազմող կողմերի տնտեսական և ֆինանսական վիճակին, իսկ «Շուրայը Ումմեթը» Ճապոնիայի հաղթանակը ներկայացնում էր որպես Եվրոպայի նվաճողական քաղաքականությունը կանգնեցնելու ասիական ժողովուրդների բացառիկ կարողություն<sup>89</sup>։

Երիտթուրքերը Ճապոնիայի հաղթանակից երկու դաս քաղեցին. նախ՝ Ճապոնիայի փորձը ցույց տվեց, որ սեփական քաղաքակրթական առանձնահատկությունները պահպանելով հանդերձ՝ պետք է անհապաղ փոխառել Արևմուտքի գիտական և ռազմական ձեռքբերումները, արդիականանալ՝ հենց Արևմուտքին դիմակայելու նպատակով։ Երկրորդը՝ երիտթուրքերի գաղափարախոսության մեջ առկա ռասայական տարրերի վերհանումն էր։ 19-րդ դարի կենսաբանական մատերիալիստական աշխարհայացքից ազդվելով՝ երիտթուրքերը փոխառել էին նաև ռասայի վերաբերյալ պատկերացումներ։ Իրենց գաղտնի նամակագրություններում և գիտական աշխատություններում նրանք բազմիցս քննարկում էին ռասան, բայց խուսափում էին «թուրքական ռասա» եզրի գործածությունից։ Խնդիրն այն է, որ ռասայական տարբերակում առանց դասակարգման գոյություն չունի, իսկ ժամանակին շրջանառվող բոլոր տեսություններում թուրքերը ռասայական աստիճանակարգի ստորին սանդղակում էին, ինչպես, օրինակ՝

85 Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, 307.

86 Buxton, *Turkey in Revolution*, 170.

87 Aksin Sina, *Turkey from Empire to Revolutionary Republic: the Emergence of the Turkish Nation from 1789 to the Present* (New York: New York University Press, 2007), 49.

88 Иван Голобородько (И. Южанинъ), *Старая и Новая Турция* (Москва: «Польза» В. Антик и К°, 1908), 103. Halide Edib, *Memoirs of Halide Edib* (New York, London: The Century Co., 1926), 207.

89 Желтяков, *Печать в общественно-политической*, 227; Петросян, *Младотурецкое движение*, 273.

Դարվինի մոտ<sup>90</sup>: Ճապոնիայի հաղթանակը, որպես «դեղին» ռասայի հաղթանակ վերին սանդղակում գտնվող «սպիտակի» նկատմամբ, վերացրեց այդ խոչընդոտը<sup>91</sup>: 1905 թ. լե Բոնի հետ հանդիպման ժամանակ Աբդուլլահ Ջևդեթը հարցնում է նրան, թե ինչով է առաջնորդվել ճապոնացիներին ռասայական աստիճանակարգի ստորին սանդղակում տեղադրելիս: Ճապոնիայի հաղթանակը սասանեց գոյություն ունեցած ռասայական հիերարխիան և թույլ տվեց, օրինակ, երիտթուրք տեսաբան ծագումով թաթար Յուսուֆ Աբչուրային ուսումնասիրելու ռասայի վրա հենված թուրքական ազգային ինքնությունը<sup>92</sup>:

Ռուսաստանի պարտությունը հանգեցրեց նաև ներպետական փոփոխությունների: 1905 թ. առաջին ռուսական հեղափոխության արդյունքում հռչակվեց սահմանադրական միապետություն և 1906 թ. ռուսական Դուման գումարեց իր առաջին նստաշրջանը<sup>93</sup>: Դրա հանդեպ արձագանքներն Օսմանյան կայսրությունում տարբեր էին: Կահիրեի երիտթուրքական պաշտոնաթերթեր «Թյուրքը» և «Շուրայը Ումմեթը» կոչ էին անում օրինակ վերցնել դրանից, այն դեպքում, երբ «Մեշվերեթը» հեղափոխության արդյունքում Ռուսաստանում ծայր առած քաղաքացիական պատերազմը աղետ էր հռչակում<sup>94</sup>:

Ռուսաստանի հետ կապված տեղի ունեցան նաև այլ զարգացումներ: Ձախողվելով Հեռավոր Արևելքում՝ ցարական Ռուսաստանը նորից վերադարձավ մերձավորարևելյան քաղաքական դաշտ: 1907 թ. Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը կնքեցին պայմանագիր Պարսկաստանը ազդեցության գոտիների բաժանելու մասին, ինչը Ռուսաստանը մոտեցրեց Օսմանյան կայսրության սահմաններին մեկ այլ ուղղությունից ևս<sup>95</sup>: 1908 թ. հունիսին Նիկոլայ 2-րդի և Էդուարդ 7-րդի հանդիպման արդյունքում ռուս-անգլիական նոր համաձայնագիր կնքվեց՝ այս անգամ արդեն Մակեդոնիայում օտարերկրյա վերահսկողությունը խստացնելու և հատուկ գեներալ-նահանգապետ նշանակելու վերաբերյալ<sup>96</sup>:

Երիտթուրքերի հեղաշրջումը բռնկվեց 1908 թ. հուլիսին, երբ Սալոնիկի բաժանմունքը տեղեկացավ մակեդոնական հարցի շուրջ անգլո-ռուսական բանակցությունների մասին: Տեղեկանալով դրանց մասին՝ Նիյազի բեյը, իր իսկ խոսքերով «գրկվեց քնից»<sup>97</sup>: Երիտթուրքերը կանգնեցին օտարերկրյա վերահսկողությամբ Մակեդոնիայի և անկախ Մակեդոնիայի ընտրության առջև: Նրանց մեծ մասը վախենում էր, որ

90 Francis Darwin, *The Life and Letters of Charles Darwin*, vol. I (New York: D. Appleton and Company), 285.

91 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, 209.

92 Նույն տեղում, 210:

93 Sina, *Turkey from Empire to Revolutionary Republic*, 49.

94 Желтяков, *Печать в общественно-политической*, 282.

95 Владимир М. Хвостов, *История дипломатии. Т. II. Дипломатия в новое время 1871-1914* (Москва: Госполитиздат, 1963), 610-612.

96 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (New York: Oxford University Press, 2005), 57.

97 Петросян, *Младотурецкое движение*, 281.

Մակեդոնիային հաջորդելու է Ալբանիան, այնուհետև՝ ողջ Բալկանները, հետևաբար, հեղաշրջումը կանխարգելիչ մեթոդ դարձավ՝ մի քանի տարով հետաձգելով տարածաշրջանի անջատումն Օսմանյան կայսրությունից: Երիտթուրք մի շարք առաջնորդներ խոստովանել են նաև գերմանական ռազմական միսիայի ղեկավար Կոլմար Ֆոն դեր Գոլցին, որ եթե չարագացնեին հեղաշրջումը վերևից, ապա ներքևից՝ ժողովրդի խորքից, հեղափոխություն կսկսվեր, որն էլ կհանգեցներ անարխիայի: Նրանց արարքը նման աղետալի ելքը կանխարգելելու միտում ուներ<sup>98</sup>:

1905 թ. հուլիսի 21-ին ՀՅԴ-ն մահափորձ կատարեց սուլթանի դեմ Համիդիե մզկիթի հրապարակում՝ արդյունքում թողնելով 78 զոհ: Սա հակահամիդյան շարժման գագաթնակետն էր, քանի որ սուլթանին սպանելու փորձը եկավ թեև ընդդիմադիր, սակայն ոչ թուրքական շրջանակներից: Քյազիմ Կարաբեքիրը խոստովանել է, որ չնայած գործի արդարությանը, եթե փաղիշահը սպանվեր ոչ թուրքերի կողմից, ապա դա կդիտվեր որպես հանցավոր արարք<sup>99</sup>: Սա ավելի շատ դիտվում էր որպես թուրքական խնդիր և քրիստոնյաների նման կարգի նախաձեռնություններն անհանդուրժելի էին երիտթուրքերի կողմից: Հեղափոխությունը կանխարգելեց նաև նման սցենարով զարգացումը: Այսպիսով՝ երիտթուրքական հեղափոխությունը պատասխան էր ներքին և արտաքին զարգացումների. ռուսական հեղափոխությունը, եթե նույնիսկ որոշակի ազդեցություն ունեցել էր դրա վրա, ապա ոչ անմիջական:

Փարիզում 1908 թ. հուլիսին Ահմեդ Ռիզան այցելեց ՄԴ հնչակյան կուսակցության բաժանմունք՝ առաջարկելով նրանց վերադառնալ կայսրություն, որտեղ նրանք ցանկության դեպքում կկարողանային գործել որպես ընդդիմադիր կուսակցություն: Ռիզան նաև հայտնեց, որ պայքարել Համիդի դեմ այլևս պետք չէ, քանի որ այսուհետ նա նրանց միապետն է և խալիֆը: 1908 թ. օգոստոսին Սապահ-Գուլյանը և Մուրադը (Համբարձում Բոյաջյան), նրանց հետևից նաև դաշնակցականները Ժնևից, վերադարձան կայսրություն<sup>100</sup>: Այն ժամանակ, երբ Մալոնիկում ցուցադրվում էր Նամըկ Քեմալի «Հայրենիք կամ Սիլիստրան» (*Vatan yahut Silistre*)<sup>101</sup>, Մոնաստերում (Բիտոլա) հարսանիքների ժամանակ պարում էին Մարսելիեզի ներքո, իսկ սահմանադրությունը ավետող հուլիսի 25-ի «Իկդամը», որի արժեքը սովորաբար մեկ ցենտ էր, հնարավոր չէր Պոլսում ձեռք բերել քառասունով,<sup>102</sup> երիտթուրքերը շարժմանը միացած կամավորներ-

98 Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, 310.

99 Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (Istanbul: Yapi Kredi Yayinlari, 2009), 48.

100 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 47-48.

101 Սիլիստրան թուրքական ամրոց է Դանուբի վրա, ներկայիս Բուլղարիայի տարածքում, որը մի քանի անգամ պաշարվել է ռուսների կողմից բալկանյան արշավանքների ժամանակ: Գրավվել է 1808 թ., սակայն վերադարձվել հաշտության պայմանագրով, անհաջող պաշարվել է 1828 և 1856 թթ.: Այս պաշարումներից որն է ողբերգության պատճառ դարձել, հայտնի չէ: Սակայն հերոսի՝ Իսլամ բեյի միջոցով, հեղինակն ընդգծել է հայրենիքի կարևորությունը և այն, որ հայրենիքը սիրելը, դրա համար զոհվելը պատվեր է աստծու կողմից: 1873 թ. ապրիլին Գետիկ փաշայի թատրոնում ներկայացման ցուցադրությունը առիթ է դարձել Նամըկ Քեմալին ձերբակալելու և Կիպրոս արտաքսելու համար, որտեղից նա վերադարձել է 1876 թ.: Владимир А. Гордлевский, *Очерки по новой османской литературе* (Москва: «Крестный Календарь», 1912), 20-22.

102 Buxton, *Turkey in Revolution*, 40, 71; Emin, *The Development of Modern Turkey*, 87.

րին արձակեցին վիլայեթներ, իսկ իրենց բաժանմունքներին պատվիրեցին վերահսկողություն սահմանել նրանց նկատմամբ<sup>103</sup>: «Հեղափոխությունից» հետո կոմիտեն ձեռնամուխ եղավ դրա ընթացքը կանգնեցնելուն: Սալոնիկի երիտթուրքական բաժանմունքը, ինչպես և Ահմեդ Ռիզան, հայտարարեց, որ սուլթանի անձն անձեռնմխելի է: Երբ օգոստոսին Ադրիանապոլսի բաժանմունքից մի երիտթուրք տեղեկացավ սուլթանի հետ կայանալիք համաձայնության մասին և դժգոհություն հայտնեց առ այն, որ չի կարելի բանակցել նրա հետ, ում ձեռքից սահամանդրությունն ուղղակի խլվել է, կոմիտեն հատուկ նախազգուշացում ուղարկեց իր բոլոր անդամներին<sup>104</sup>:

1902-1908 թթ. երիտթուրքական ազգայնականությունը դարձավ թուրքական: Երիտթուրքական մամուլում «օսմանցի» եզրը փոխարինվեց «թուրքով»<sup>105</sup>: Նշված ժամանակաշրջանում անցումը թուրքական ազգայնականությանը երևում է հետևյալ կետերում.

1. 1902 թ. երիտթուրքերն առանձնահատուկ ուշադրություն սկսեցին դարձնել թուրքական մշակույթի զարգացմանը, լեզվի «թրքացմանը»: Սեզաի բեյը «Շուրայը Ումմեթի» էջերից կոչ էր անում հրաժարվել միջնադարյան գրական լեզվից և մշակույթի ստանդարտացմանն ու թուրքերի լուսավորությանը նպաստելու համար օգտագործել պարզեցված թուրքերենը: Երիտթուրքերը բոլոր սոփիական օրդեններից այս շրջանում համագործակցում էին միայն բեկթաշիների հետ, որոնք ունեին թուրքական գաղափարական ուղղվածություն, զարգացնում էին գրականություն թուրքերենով<sup>106</sup>:
2. Ազգային ինքնագիտակցության մյուս կարևոր կետը հատուկ հետաքրքրություն էր Փոքր Ասիայի հանդեպ: 1902 թ. Կահիրեի երիտթուրքական բաժանմունքը սկսեց հրատարակել «Անադոլու» թերթը, որտեղ «Անատոլիան» ներկայացվում էր թուրքերի հնագույն հող, «սուրբ հայրենիք», որը կքած է բռնատիրության տակ: Երիտթուրքական անանուն մի գրքովկում «Անատոլիան» հռչակվում է «պետության և ազգի հույս»: «Իկդամը» հատուկ ուշադրություն էր դարձնում նաև արևելյան վիլայեթների թերզարգացած գյուղատնտեսությանը և պնդում որ նորագույն տեխնոլոգիաների և մեթոդների կիրառմամբ այն կարելի է վերածել կայսրության հացի պահեստի<sup>107</sup>:
3. Քարոզչության մեջ հատուկ ուշադրության արժանացավ թուրքական ազգային բուրժուազիան, ավելի ստույգ՝ դրա բացակայությունը: «Թ-յուրքը», «Շուրայը Ումմեթը», երիտթուրքական այլ թերթեր դատապարտում էին Արևմուտքի տնտեսական ներխուժումը, կայսրության քրիստոնյաների կողմից հարստության կուտակումը, որն, ըստ թերթերի, կատարվում էր թուրքերի հաշվին: Զուգահեռաբար ազդվելով գերմանացի տեսաբան Ֆրիդրիխ Լիստի ազգային տնտե-

103 Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, 310.

104 Петросян, *Младотурецкое движение*, 304, 305.

105 Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, 296.

106 Петросян, *Младотурецкое движение*, 275; Ramsaur, *The Young Turks*, 109.

107 Петросян, *Младотурецкое движение*, 276; Желтяков, *Печать в общественно-политической*, 227.

սուլթան մոդելից՝ որոշ երիտթուրքեր հայտարարում էին, որ այն պետք է հենված լինի «վստահելի» քաղաքացու վրա, թուրք երիտասարդներին առաջադեմ կրթություն ստանալու կոչ էին անում՝ հատկապես առևտրի, արտադրության ոլորտներում ազգային տնտեսությանը զարկ տալու նպատակով<sup>108</sup>:

«Շուրայը Ումմեթի» 1903 թ. օգոստոսի 9-ին «Օսմանյան Եվրոպա» վերնագրի ներքո Սեզայի բեյը քննում է Հունաստանը, Ռումինիան, Սերբիան, Չեռնոգորիան, Բոսնիան, Բուլղարիան, Կրետեն կորցնելու պատճառները և եզրակացնում, որ այդ ամենը թուրքերի լիբերալության արդյունք էր: Այսինքն՝ թուրքերը ոտնձգություն չեն կատարել վերոնշյալ ազգերի կրոնի, լեզվի հանդեպ, տվել են նրանց խղճի ազատություն, նույնիսկ ինքնավարություն: Ռումելիան պահելու համար հեղինակը խորհուրդ է տալիս վերականգնել արդարացի կառավարումն այնտեղ և պարտադիր դարձնել կրթությունը թուրքերենով: Սա արդեն բռնի ձուլման քարոզ էր<sup>109</sup>: 1904 թ. «Թյուրքում» Յուսուֆ Աբջուրան, որն արդեն երիտթուրքական գաղափարախոսներից էր, տպագրեց իր «Քաղաքական երեք համակարգը» (Üç Tarz-i Siyaset), որում քննության էր ենթարկում կայսրության երեք հավանական քաղաքականությունները՝ պանօսմանիզմ, պանիսլամիզմ, պանթուրքիզմ/թուրքիզմ՝ հիմնավորելով և ընտրելով վերջինը<sup>110</sup>: Երիտթուրքերը հեղափոխությունը դիտարկում էին որպես մաքուր երիտթուրքական նախաձեռնություն և շատ քիչ տեղ էին հատկացնում կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդներին: Հեղափոխության նախօրեին նրանք մեղմացրին իրենց քարոզչությունը՝ մակեդոնացիներին, ալբանացիներին և հայերին համագործակցության դրդելու նպատակով, որից հետո նրանց տրվեց՝ «օսմանցի» դառնալու ճանապարհով՝ սահմանադրությունից օգտվելու տարտամ հնարավորություն<sup>111</sup>:

Պատմաբան Շյուքրու Հանիօղլուն նշում է, որ երիտթուրքական մամուլը և անձնական նամակագրությունը շեշտում են թուրքական գաղափարախոսության առկայությունը կոմիտեի շրջանակներում, սակայն միայն մշակութային մակարդակում, որը, 1907 թ. առժամանակ ճնշվելով, 1917-ին դարձավ պետական քաղաքականություն<sup>112</sup>: Մենք, սակայն, կարծում ենք (հենվելով նաև նշված հեղինակի հարուստ հետազոտական նյութի վրա), որ 1908 թ. թուրքական ազգայնականությունն արդեն ձևավորված գաղափարախոսություն էր՝ ռասայական տարրերով, ինչը երևաց հեղաշրջումից մի քանի ամիս անց: 1908 թ. գալով իշխանության, երիտթուրքերը կանգնած էին ոչ թե թուրքիզմի և օսմանիզմի միջև ընտրության, այլ թուրքական ազգայնականության գաղափարախոսությունը պետական քաղաքականություն դարձնելու և դեռևս բազմէթնիկ կայսրությունում այն գործադրելու մեթոդների ընտրության առջև:

108 Ugur Ümit Üngör, Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property* (London, New York: Continuum, 2011), 34.

109 Желтяков, *Печать в общественно-политической*, 278.

110 Akçura oğlu Yusuf, “Üç Tarz-i Siyâset”, *Türk* (Kahire), 14 Nisan, 1904, 1; 28 Nisan, 1904, 1; 5 Mayıs, 1904, 1.

111 Ramsaur, *The Young Turks*, 147.

112 Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, 299.

## THE EVOLUTION OF THE IDEOLOGY OF THE “COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS” (1889-1908)

### SUMMARY

*Key-words:* “Committee of Union and Progress,” revolution, nationalism, Islam, race, Turkism.

Founded in 1889 the “Committee of Union and Progress,” after several internal reconstructions, became the main policymaker of the Ottoman Empire for a decade, laying the foundation of the Republic of Turkey as well.

The activity of the “Committee of Union and Progress” and the Young Turk movement has been a research theme for Soviet, Turkish, Western and Armenian researchers. In those publications, the characteristics that are given to the organization usually go from one extreme to another. The aim of the article is to present the formation of the ideology of the Committee from 1889-1908 by presenting its structural peculiarities. For the solution of this goal, the activity of the Committee in the article is divided by the First Congress of the Ottoman Liberals in 1902, which was a watershed between the old structure of the Committee and its early ideology and a new one.

The article emphasizes the development of the Young Turk nationalism. In particular, it shows that Turkish nationalism, which was a debate topic for historiography, was already a formed ideology in 1908 which was put into motion months after the *coup d'état by the Committee*. Moreover, the party ideology also encompassed some racial elements. Coming to power in 1908, the Young Turks had to choose not between Turkism and Ottomanism but to single out the methods to implement Turkish nationalism in the still multiethnic empire. Separate ideological aspects of the “Committee of Union and Progress” (racism, elitism, positivism, Islamism) are also discussed.

Регина А. Галустян

## ЭВОЛЮЦИЯ ИДЕОЛОГИИ КОМИТЕТА «ЕДИНЕНИЕ И ПРОГРЕСС» (1889-1908)

### РЕЗЮМЕ

*Ключевые слова:* комитет «Единение и прогресс», революция, национализм, ислам, раса, туркизм.

Созданный в 1889 г. комитет «Единение и прогресс» после внутренних реорганизаций стал основной организацией, *определяющей политику* Османской империи на десятилетия, заложив также основы Турецкой Республики.

Деятельность комитета «Единение и прогресс» и движения младотурок стали темой многих исследований советских, турецких, западных и армянских ученых. В этих публикациях, характеристики, которые даются организации, обычно переходят от одной крайности к другой.

Целью статьи является исследование формирования идеологии комитета в 1889-1908 гг. посредством рассмотрения его структурных особенностей. Точкой водораздела в данном вопросе для нас является Первый конгресс османских либералов 1902 года, который рассматривается в качестве рубежа между старой и новой структурой организации.

Особое внимание в статье уделено развитию младотурецкого национализма. В частности, показывается, что турецкий национализм был уже сформировавшейся идеологией в 1908 году и был принят на вооружение комитетом уже через несколько месяцев после государственного переворота. Более того, партийная идеология также включала в себя некоторые расовые элементы. Придя к власти в 1908 году, младотурки не встали перед выбором между тюркизмом и османизмом, а начали разрабатывать методы тюркификации все еще многонациональной империи.

В статье обсуждаются также отдельные аспекты идеологии комитета «Единение и прогресс» (расизм, элитизм, позитивизм, исламизм).

## REFERENCES

«Կեցցե՛ք Վեհափառ կայսրը» [Long live the Emperor!]. *Puzantion* (Constantinople), 12-25 July, 1908, no. 3587.

«Միութիւն Թիւրքերի հետ» [Union with the Turks]. *Droschak* (Genève), October, 1900, no. 109.

«Նոր Մեծ Եպարքոս» [The New Great Eparchy]. *Archalouyss* (Izmir), 12-25 May, 1908, no. 134.

«Քաղաքական սնցուդարձք» [Political Events]. *Iravounk* (Varna), 8 May, 1902, no. 35.

«Օսմանցի ազատականների համաժողովը» [The Congress of the Ottoman Liberals]. *Droschak* (Genève), February, 1902.

Avagyan, Arsen. *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений* [The Armenian Genocide. The Mechanisms of Deceison-Making and Implementation]. Yerevan: AGMI, 2013.

Gobino, Zhofez Art'ur de. *Опыт о неравенстве человеческих рас* [The Inequality of Human Races]. Moscow: "Odisei," "OLMA-PRESS," 2001.

Goloborod'ko, I. Ivan (Iuzhanin). *Старая и Новая Турция* [Old and New Turkey]. Moscow: "Pol'za" V. Antik i K°, 1908.

Gordlevskii, Vladimir A. *Очерки по новой османской литературе* [Essays on the New Ottoman Literature]. Moscow: "Krestnyi Kalendar," 1912.

Khvostov, M. Vladimir. *История Дипломатии. Т. II. Дипломатия в новое время 1871-1914* [The History of Diplomacy, vol. II, Diplomacy in the New Era 1871-1914], Moscow: Gospolitizdat, 1963.

Lebon, Giustav. *Психология народов и масс* [The Psychology of People and Masses]. Moscow: AST, 2018.

Petrosyan, A. Yuri. *Младотурецкое движение (вторая половина XIX - начало XX в.)* [Young Turk Movement (second half of XIX – the beginning of XX)]. Moscow: Nauka, 1971.

Sapah-Gulean, Stepanos. *Պատասխանատուները* [The Responsibles]. Pravite'ns: "Yeritasard Hayastan," 1916.

Topch'ean, Eghishe. *Երիտիւնի թիւրքիւն և հայերը, մասն առաջին* [Young Turkey and the Armenians, Part One]. Tiflis: Shroma, 1909.

Varandean, Mikayel. Հ.Յ. *Դաշնակցութեան պատմութիւն* [The History of the the *Armenian Revolutionary Federation*]. Yerevan: Yerevan University Publication, 1992.

Zheltyakov, D. Anatoliï. *Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908 гг.)* [The Press in Turkish Social, Political and Cultural Life (1729-1908)]. Moscow: Nauka, 1972.

*Огюсть Контъ и позитивизмъ* [Auguste Comte and Positivism], articles by S. Mill, H. Spencer, L. Ward. Moscow: I. N. Kushnerev i K°, 1897.